

Szabadunk legnagyobb magyar gondolkodói tanulságos módon el tudták kerülni a népies-urbánus skatulyákat. Ahogy a népi mozgalomhoz közel álló Bibó sem szorítható a népieaság szűk kategóriájába, úgy az urbánus háttérű Jászi Oszkár is ki tudott lépni az „urbánusság” pozíciójából. Ennek oka – nagy formátumú egyéniségükön túl – az lehet, hogy mindketten egy nagyobb szabású utópia, a liberális szocializmus vonzáskörébe kerültek. „A szocializmus igazi értelme nem a kommunizmus, hanem a munkanélküli jövedelem felszámolása” – vélte Jászi; „a nyugati szabadság-technikák átvétele nem ellenlétes a házkormányolásmentes társadalomra való törekvéssel” – vélte Bibó. Egy Csécsy Imréhez írt levelében Jászi mindazonáltal rezignáltan állapította meg, hogy „egy szabad, kooperatív, antietatistikus szocializmus doktrínája kidolgozatlan”. Valóban, ezt sem Jászi, sem Bibó nem tudta kidolgozni. Talán a hiba nem bennük van: az utópiák kidolgozhatatlanok. Annak okát pedig, hogy legjobb gondolkodóink miért utópiákon törték a fejüket, alighanem XX. századi történelmünkben kell keresnünk. Abban, hogy a tudományos következetességnél fontosabbá vált az értékek pusztá felmutatása, mert a szabadság és egyenlőség klasszikus értékei fényévnvi távolságra kerültek a politikai realitástól.

Eötvös József befejezett életművet hagyott maga után; Jászi és Bibó szintézisre törő munkássága torzó maradt. A XIX. század eötvösi liberalizmusának a XX. század liberális szocialista utópiájában kellett folytatódnia. A kép összetört, de értékes darabjait megmentették.

Vajon ki rakja össze újra?

Bozói András

A TÖRTÉNÉSZ ÉS KORA

Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*

Medvetánc-könyvek, 1989. 311 oldal, 98 Ft

A cím, amit írásomnak adtam, kétértelműnek tűnhet, hiszen a történésznek – szemben költőkkel – legalább két kora van: az egyik, amit

kutat, a másik, amelyben él. Szabó Miklós azonban nem szabvány történész, így nála más a helyzet. Tanulmánykötete arról a korról szól, amelyben a tanulmányok létrejöttek, azaz a jobb híján Kádár János után elnevezett korszakról. Ez Szabó Miklós kora, erről szólnak legkedvesebb gondolatai, ehhez fűzik a legbensőségebb ellenérzések.

Mindez nem azt jelenti, hogy ezek az írások nem a történész keze nyomát viselik magukon. Ellenkezőleg, szerzőjük ízig-veéig történész, az utolsó száz-százötven év európai és magyar politika- és eszmetörténetének kiváló ismerője. A történelem azonban számára nem cél, hanem eszköz, anyanyelv: ezen tudja a legjobban kifejezni magát, de mindig a jelenről beszél. Erről van szó a 70-es években a konzervativizmusról írt látszólag üszitán történeti tárgyú tanulmányok esetében is, amelyek nem egy szűk szaktudományos közönségnek, hanem a politikai eszméket termelő és fogyasztó kortárs értelmiségnek szólnak, és a politikai közgondolkodás fontos kérdéseit feszítik, még ha ez nincs is nyíltan kimondva. A 80-as években, az ideológiai korlátok lazulásával kiderül, hogy a történeti-politológiai megközelítés nemcsak kényszerű álcája, hanem szerves része a Kádár-rendszer kritikái elemzésének.

Ez az egyik oka annak, hogy ezek az 1973 és 1988 között publikált tanulmányok a korszak lezárulása után is megőrizték aktualitásukat. A szerző a hazai politológiai irodalomban szokásos eljárástól eltérően nem készterméket, félkész igazságokat, végleges tipológiákat szállt, hanem a problémák megközelítésének egy lehetséges módját mutatja meg, gondolkodási kultúrát és tiszta beszédet kínál. A hagyományos szerepkorlátok áthágása és újfajta szerepek keresése nemcsak sajátos és egyedi műfajt hoz létre, de – anélkül, hogy megfogalmazódna – maga is a kötet problematikájává válik. Szabó Miklós egyszerre történész és politológus, ami már maga is a határok „spiritalizálását” jelenti. Emellett egy tágran felfogott kultúrateremtő értelmiségi funkció irányában is túllép a hagyományos történészi szerepen, végül az utolsó időszakban született írásain mindinkább érezhető a folyamatokba történő aktív beavatkozás, azaz a politikai szerep lehetőségének keresése. A világ azóta nagyot változott, és szerzőnk is aktív politikus lett, de az

értelmiség lehetséges szerepeinek kérdése mit sem veszített időszerűségéből és megoldatlanságából.

A tanulmánykötet az eddigiekből következően akkor is lényegesen több lenne pusztán kordokumentumnál, ha a benne tárgyalt problémák a Kádár-korszak elmúltával elvesztették volna aktualitásukat. Ez azonban – legalábbis a problémák egy részét illetően – nem történt meg. A továbbiakban ezt az állítást és a korábban mondottakat néhány példán próbálom illusztrálni.

A kötet legkorábbi tanulmányai a századforduló időszakának nagy hatású ideológiájával, az újkonzervatívizmussal foglalkoznak. Az eszmetörténetész érdeklődése az újkonzervatívizmus iránt teljesen érthető, hiszen ez az irányzat századunk folyamán igen nagy hatásúnak bizonyult: Németországban a náci ideológia előzménye volt, Magyarországon pedig a második világháború végéig meghatározó maradt, és azután sem tűnt el nyomtalanul. A nyugati és a magyar újkonzervatívizmus sok tekintetben különbözik egymástól, közös vonása azonban, hogy egyik legfőbb politikai törekvése a liberális, szabadversenyes gazdálkodás korlátozása, a gazdaság feletti állami-bürokratikus kontroll erősítése. Társadalmi bázisa Magyarországon a nagybirtokos arisztokrácia, a dzsentri és a körülötte kialakult dzsentroid középosztály, vagyis a felemás polgárosodásból kimaradt, a kapitalizmus előretörése által kényeztetett rétegek. A magyar konzervatívizmus ennek megfelelően a radikális antiliberalizmus és antikapitalizmus talaján áll. Míg a liberalizmus számára a társadalom alapegysége az elszigetelt egyén, akit ideáltipikusan a gazdaságilag önálló, racionálisan kalkuláló polgár testesít meg, addig az újkonzervatívizmus Nyugaton és itthon egyaránt az ember szociabilitásából, azaz közösségi lény mivoltából indul ki, de a szocialista elméletűl eltérően a szociabilitásnak konvencionalista értelmezést ad.

A konvencionalista eljárás, amely a szerző szerint az európai újkonzervatív gondolkodás fogalomépítési mechanizmusának lényege, a tradicionális szokáskultúrát „a társadalom átfogó viszonylataira vonatkozalott ideológiai formákba értelmezi át”. Ennek az a célja, hogy az egyébként felbomlóban lévő tradicionális kisközösségek kohézióját, tekintélyelvűségét, paterna-

lizmusát ideologikus módon átvigyék a társadalmi makroszervezetek viszonyaira, és egy korporatív társadalmi modellben általánossá tegyék. Ez az ideológia azokat a társadalmi csoportokat használja fel, amelyeknél a felbomlás a leglassabban történik: a nemesi eredetű földbirtokosságot és a parasztságot. Arisztokrácia és parasztság mítoszokká válnak, hogy magatartási mintául szolgáljanak a társadalom egyéb rétegeinek.

A konvencionalista eljárás lényege a jobban az újkonzervatív nacionalizmus nemzetfogalmának keletkezésében érhető tetten. Itt a kis hagyományos lakóközösségek szokáskultúráját, lokálpatriotikus szociális kötődését terjesztik ki ideologikus módon egy olyan átfogó, nem primer közösségre, mint amilyen a nemzet, azzal a céllal, hogy azok belső biztonságát, bensőségességét, evidenciáját, helyesebben mindennek tudatát átvigyék erre. A kulturális nacionalizmus Európa keleti felében már korábban, a nemzeti ébredési mozgalmakkal szőre lép, miután az államhatárok és a nemzethatárok ebben a térségben többnyire nem estek egybe, és az itt élő nemzetek ki voltak téve a környezetben való feloldódás veszélyének. Az újkonzervatív nacionalizmus azonban egy másikajta asszimiláció ellen is védekezik, egy a nemzeti kultúrát belülről bomlasztó és felhígító hatás ellen. Itt elferdült módon valójában egy társadalmi probléma fogalmazódik meg nemzeti problémaként, mégpedig a polgári civilizáció konvencionális kötelekeket bomlasztó hatása. Az újkonzervatív nacionalizmus legfőbb megkülönböztető vonása a korábbi nacionalizmusokhoz képest az, hogy az ellenséget a társadalmon belül keresi és találja meg.

A konzervatív nacionalizmus kialakulása és tartalma nyilvánvalóan a konzervatívizmus-tanulmányok központi problematikája. Jól érzékelhető, hogyan jut a szerző az egymást követő írásokban mind közelebb a számára fontos kérdések tisztázásához: Hogy alakult ki Magyarországon a századforduló körül a dzsentroid középosztály nemzetfenntartó szerepének ideológiája? Hogyan történhetett, hogy az egyszer már rekvizitumnak gondolt dzsentrimagatartás azonossá vált a magyarsággal, azaz a „nemzetkarakterrel”? Hogyan foglalta el a letűnő liberális ideológia helyét a középnemesség historizáló politikai romanti-

kája? Bár sehol sem mondja ki, nem kétséges, hogy a 45 utáni közgondolkodás egyik megoldatlan problémájának, a nemzettudat problémájának a tisztázásához kíván az ideológiai kritika módszerével hozzájárulni. A nemzettudat aktuális problémáinak később, 1984-ben külön tanulmányt szentel, a 70-es években azonban erre még nem volt meg a lehetősége.

Mielőtt erről az átrásról azólnánk, érdemes néhány szóval kitérni a konzervativizmustanulmányok másik politikai üzenetére. Ez pedig a magyar újkonzervativizmus és a szocializmus közötti párhuzam. A kötet olvasójában már a szabadpiaci kapitalizmus visszaszorítására, a kötött gazdasági témák szisztematikus bevezetésére irányuló újkonzervatív elképzelések leírásakor is ébrednek ilyenfajta asszociációk. Amikor pedig e törekvések társadalmi hordozójáról kerül szó, a déja vu érzése fokozódik. A társadalmi bázis ugyanis a szerző szerint nem más, mint a dzsentroid hivatalnokbürokrácia. E réteg politikai önállósodási törekvéseinek az agrárius mozgalom által létrehozott szervezetek (OMGE, Gazdaszövetség, Országos Központi Hitelszövetkezet) adják meg a keretet. Itt formálódik ki az az organizátor-adminisztrátor hivatalnoktípus, amely a gazdaságban tevékenykedik, de nem üzletember, sőt annak tudatos ellentéte. Célja, hogy törvényekkel, rendeletekkel megregulálja a gazdaságot, visszaszorítsa öntörvényű spontaneitását, mind több területét kivonja az üzleti szférából. AZ UTÓPIKUS GONDOLKODÁS címmel 1982-ben tartott előadásban Szabó még egyértelműbben fogalmaz: a viszonyok alakíthatóságának víziója mögött *„hívehetővé válik a társadalmi hordozóerő képe: az a társadalmi lényező, amely a viszonyokat úgy kezeli, mint a társadalom életére alkalmazott technikát, amely nem ismer konfliktusokat, egyeztető kompromisszumokat, konfliktuskezelést; csupán igazgatást ismer... melynek cselekvési elve az elképzelésben voluntarizmus, a végrehajtásban rutín. Ez az erő a bürokrácia”*. A szerző semmilyen tekintetben nem tehet róla, hogy párhuzama továbbvihető: az általa leírt típusnak csekély módosítással egy újabb rendszerváltást sikerült túlélnie.

A MAGYAR NEMZETTUDAT-PROBLÉMÁK A HUSZADIK SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN című jelentős tanulmányban Szabó Miklós kísérletet tesz arra, hogy felrajzolja egy lehetséges demokrati-

kus nemzettudat fő vonásait. A demokratikus nemzettudatnak véleménye szerint a múlttal való könnyörtelen, de belülről jövő szembenézésen kell alapulnia, mert csakis ez teszi lehetővé a nemzet jelen állapotának reális megítélését és a feladatok kijelölését. Nagyon fontos tehát a múlttal való viszony. A nemzeti múlt kudarcainak elfojtása és kompenzálása, a sebek nyalogatása, a bűnbakok keresése csak a valódi önbecsülés csökkenését eredményezi, bizonytalanságot és bénultságot szül. A múlttal való irracionális viszony természetesen a jelen problémáinak racionális feltárását és a valódi feladatok kitzűését is megnehezíti, megkönnyíti viszont a vezérkultusz, az utópisztikus és megváltó ideológiák megjelenését. Ezek az ideológiák többnyire indulati útra terelik a megoldás keresését, az ideális jövőt az ellenségnek kijelölt társadalmi vagy etnikai csoporttól történi megszabadulás révén ígérik elérni.

1945-ben a háború utáni újakezdés Szabó Miklós szerint kivételes lehetőséget teremtett egy demokratikus nemzettudat létrejöttére. *„A régi Magyarországot olyan erővel zúzta szét a történelem, hogy összeomlása pillanatában neveltségessé, komédiává vált.”* Ez megkönnyítette, hogy a magyar társadalom nemzeti problémaként kezelje a fasizmushoz is elvezető jobboldaliságot, amit az elemzőnek belülről átélve, de azzal nem azonosulva kell átgondolnia. Nemcsak a múlttal, de a jelennel, azaz a magyar társadalom elmaradottságával is könnyebben, a nemzeti önfeladás érzése nélkül lehetett szembenézni ebben a helyzetben, hiszen a háborús összeomlást követő újakezdést össze lehetett kapcsolni az elmaradottság felszámolásával, a Nyugathoz való felzárkózással. A nemzeti megújulás fontosságát és szükséges útját Bibó látta és fogalmazta meg a legvilágosabban 1945 után. Nem rajta múlott, hogy a nemzeti megújulásra és egy demokratikus nemzettudat kialakulására mind a mai napig nem került sor.

A Rákosi-korszak ideológiája kívülről, auklérista módon közelített a nemzet problémáihoz. Az 56-os forradalom leverése után az új vezetés a nacionalizmust a leküzdendő 56-os eszmék közé sorolta, sőt még a Révai-Andics-féle függetlenségi koncepciót is túl veszélyesnek találta, és kiiktatta a hivatalos ideológiából. A kádári konszolidáció, a politikai kö-

zömbersítés ezen a téren is meghozta az eredményét: a nemzeti eszme a 60-as években háttérbe szorult. A népi írők tábora megpróbálta felvenni a harcot a „friziderszocializmus” (Veres Péter) közömbersítő jelenségei ellen. Veres, Illyés azt kívánták elérni, hogy a neutralizálódott társadalom nemzetként azonosítsa magát.

A 70-es években kezdődő nemzeti reneszánszt Szabó Miklós ebben az 1984-es tanulmányban már csak azért is üdvözlendőnek tartja, mert véleménye szerint a magyar társadalom autonómia- és közéletiségigénye fejlődött ki benne. De már ekkor számos aggasztó jelenségre hívja fel a figyelmet. Úgy látja, hogy az 1945 előtti múlthoz való viszonyt a nosztalgia, a hagyományfolytonosság helyreállításának igénye határozza meg. Az újjászülető nemzeti öntudat ismét nem tud szembenézni a magyar polgári fejlődés elmaradottságával és ennek politikai következményeivel. Ugyancsak aggasztónak tartja a nagynemzeti tudat ébredését, a felszínes nemzeti büszkeséget, a társadalmi integráció feszültségeinek nemzeti dimenzióba vetülését. A demokratikus nemzettudat így nem előkészítője az elmaradottság felszámolásának, hanem jó irányú fejlődés esetén utólagos következménye lesz annak, írja.

A szerző a társadalmi integráció kérdését is bevonja a nemzettudat problémakörébe, mivel a kétő kapcsolódását több szempontból meghatározónak tartja. A legfontosabb ezek közül az, hogy az egységes társadalmi értékrend és az ezt képviselő mintaadó értelmiségi elit hiánya a nemzettudat alakulását is hátrányosan befolyásolja. A tanulmány maga tulajdonképpen nem más, mint kísérlet az urbánus-népies vita meghaladására, olyan szintézis teremtésére, amely hozzájárulhat egy érték-hordozó értelmiségi elit kialakulásához.

A 80-as évek közepétől Szabó tanulmányai már egyértelműen és nyíltan politikai-politológiai jellegűek. A történeti-elméleti megközelítés továbbra is megmarad, de az az aktuális mondandó, aminek kifejtésére és alátámasztására szolgál, maga is többé-kevésbé nyíltan megfogalmazódik. A rendszer és a kormányzat csődje ekkor már nyilvánvaló, a változás elkerülhetetlen, a kérdés csak az, hogy mi legyen a tartalma és az útja. Ezért tartja fontosnak az erősödő reformretorikával

szemben a reform, a demokrácia fogalmainak tisztázását, a politikai legitimitáció kérdésének felvetését.

A legnagyobb veszélynek a 80-as évek második felében azt látja, hogy a gazdaságban elkerülhetetlennek tűnő reformok nem fognak kiterjedni a politikai szférára, és az ország hosszabb időre olyan pályára kerül, amelyben a gazdasági liberalizmus autokratikus politikai rendszerrel párosul. Az 1988-ban – mondhatni a kötet lezárása előtti utolsó pillanatban – írt liberalizmustanulmány fő mondanivalója az, hogy a liberális gondolatrendszer nem jelent eszmei garanciát e veszély ellen. Az írás meglehetősen vitatható központi tézise szerint a liberalizmus a gyáripár kialakulásával egyszer s mindenkorra elvesztette érvényességét és progresszivitását, és a fejlett társadalmakban a szerző által önálló eszmerendszernek tekintett polgári demokrácia képviseli a liberalizmussal szemben a haladást. A két eszmerendszer közötti legfontosabb különbséget Szabó Miklós két – számára fontos – politikai elvben jelöli meg. Az egyik a népszuverenitás és az ezen alapuló általános és útkos választójog, amit a klasszikus liberalizmus nem fogadott el, a másik a tényleges társadalmi egyenlőségre való törekvés, aminek fő eszköze a jövedelmek állami redistribúciója. Ezt az elvet, amit kifejelet formájában a jóléti állam elmélete (Galbraith) képvisel, a modern liberalizmus azért veti el, mert felfogása szerint sérti a szabadság elvét.

A Kádár-rendszert búcsúztató írások közül a legjelentősebb az 1985 körül írt A LEGITIMÁCIÓ TÖRTÉNETI ALAKVÁLTOZÁSAI című tanulmány, amelyben különösen jól érvényesül az a szerzőre jellemző ritka politológusi erény, hogy az elméleti-fogalmi elemzőkészség jó politikai megfigyelőképességgel és érzékenységgel párosul. Szabó a politikai legitimitáció kategóriájának újraértelmezésével olyan fogalmi bázist hoz létre, amellyel a Kádár-rendszer legitimitásának, támogatottságának és általában szilárdságának kérdése nagyon természetesen vizsgálható.

Kiindulópontja a legitimitáció Max Weber-i értelmezése. E szerint a legitimitáció a hatalom által kikényszerített engedelmeskedési készség. E meghatározás megfordításával jut el saját felfogásához, amelynek értelmében az a politikai rendszer legitimitált, amellyel szem-

ben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmeskedési készsége, amikor a hatalom nincs abban a helyzetben, hogy azt kikényszerítse, vagy különféle előnyök nyújtásával „megvásárolja”. A legitim hatalom tehát nem áll sikkerkényszer alatt, sőt rendkívüli helyzetben az alattvalók feljogosítottak tekintik, hogy tőlük áldozatokat követeljen. A példa erre az angol demokrácia, amely az első világháború idején a császári Németországgal ellentétben megengedhette magának, hogy nyilvánosságra hozza veszteségeit.

E legitímációs felfogás kellő megalapozást nyújt ahhoz a tételhez, hogy a sziláni szocializmus Magyarországon a Rákosi- és – ami még fontosabb – a Kádár-féle kiadásban egyaránt illegitim politikai rendszer volt. A Rákosi-rendszerben az engedelmeskedési készséget a terrorisztikus erőszak biztosította. Az 1956-os forradalom leveréséből született restaurációs rezsim pedig nem szerzett legitímációt, annál is kevésbé, mert nem is erre törekedett. 1956 tanulságain okulva az új vezetés arra a következtetésre jutott, hogy a Rákosiék által kikényszerített látszatlojalitás helyett az állampolgárok tényleges lojalítását kell megszerezni. Ezt a célt sikerült is elérni, mégpedig a kádári konszolidáció ismert eszközei – a magánélet sérthetetleniségének elismerése, a politikai semlegesítés, a fogyasztási színvonal emelése, különböző egyéni és csoportérdekek elismerése – révén. Ennek azonban, mint a szerző hangsúlyozza, semmi köze a legitímációhoz. A legitímáció ugyanis felfogása szerint nem nyugodhat „materiális” alapokon, hanem kizárólag „ideális” tényezőkön. Ez lényegében azt jelenti, hogy egy politikai rendszert a társadalom tagjai akkor tekintenek legitímnek, ha olyan eszméket, értékeket tulajdonítanak neki, amelyeket maguk is elfogadnak és fontosnak tartanak. A Kádár-rendszernek természetesen volt ideológiája, amely ilyen ideális elemeket tartalmazott, de az ideológiának nem volt szerepe a rendszer iránti lojalításban.

Szabó Miklós itt a rendszer majdani – és azóta már ténylegesen bekövetkezett – összeomlásának egyik alapvető okára világít rá. A Kádár-rendszer sikkerkényszer alatt állt, illegitim

lévén nem volt a társadalom tagjaitól felhatalmazása arra, hogy tőlük áldozatokat követeljen. A konszolidáció gazdasági alapjainak megszűnését ennek következtében nem élhette túl. A kérdés csak az volt, hogy a kommunista hatalomgyakorlás nyílt erőszakon alapuló formája követi vagy valami más. Azóta tudjuk a választ: valami más követte. De azt is tudjuk, hogy a legitímációs válság, ami a változások elindítója volt, a demokratikus intézmények létrejötté ellenére újratermelődött. Az új politikai elit (a pártok, a parlament, a kormány, az önkormányzatok) sem kapott valódi felhatalmazást a társadalomtól.

A legitímációs problematika továbbgondolására a tanulmány nagyon jó elméleti kiindulópontul szolgál, de csak kiindulópontul. A szerző fő törekvése kritikai intencióból következően az volt, hogy megadja azokat a kritériumokat, amelyek alapján eldönthető, hogy egy politikai rendszer legitím-e vagy csak annak látszik. Kevesebb figyelmet fordított arra a kérdésre, hogy mitől legitim egy rendszer, azaz mik a legitímáció forrásai. A legitímáció lehetséges típusai közül hármat említ: a nemzeti, a demokratikus és a forradalmi legitímációt. Nem derül ki azonban, hogy mik a feltételei a nemzeti vagy a demokratikus legitímáció létrejöttének. Hiszen mind Szabó példái, mind saját tapasztalataink arra utalnak, hogy a demokratikus politikai berendezkedés csak szükséges, de nem elégséges feltétele a demokratikus legitímáció kialakulásának.

Az 1985-ben írt legitímációtanulmány mögött annak minden jelentős gondolati eredményével és esedéges végiggondolatlanságával együtt az aktív politikai szerepet kereső „másként gondolkodó” értelmiségi is felfedezhető. Az azóta bekövetkezett változások eredményeképp politikai elmélet és politikusi szerep még szorosabb kapcsolatba került egymással Szabó Miklósnál. Ez a fajta kapcsolat nem mindig szerencsés, de szerzőnk gondolkodói elkötelezettségét ismerve bizhatunk abban, hogy az elmélet ezúttal csak profitálni fog belőle. Ennek eldöntéséhez azonban meg kell várnunk Szabó Miklós következő tanulmánykötetét.

Gáti Tibor